

Dkt. Jeffrey Hudon, Akiolojia ya Kibiblia, Kipindi cha 8, Uwanja wa Kijiografia, Sehemu ya 1

© 2024 Jeffrey Hudon na Ted Hildebrandt

Huyu ni Dkt. Jeffrey Hudon katika mafundisho yake kuhusu Akiolojia ya Kibiblia. Huu ni kipindi cha 8, Uwanja wa Kijiografia, Sehemu ya 1.

Watu wa Israeli katika Agano la Kale, hasa, na pia katika Agano Jipya waliishi katika uwanja mkubwa wa kisiasa wa kijiografia pia.

Pia tunapaswa kuelewa kwamba katika kipindi cha Biblia, falme za Israeli na Yuda zilikuwa falme ndogo sana, falme za kikanda, falme za mitaa, lakini zilikuwepo katika mfumo mkubwa zaidi wa falme za kimataifa. Milki ya kwanza ambayo tungezungumzia ni Misri. Kisha, tutazungumzia falme za Mesopotamia za Ashuru, Babeli, Babeli, na Uajemi.

Na hizi ziliunda historia nyingi ya Agano la Kale kwa sababu, kwa sehemu kubwa ya historia ya Agano la Kale, moja au zaidi ya haya yalidhibitiwa na yalikuwa na mamlaka juu ya Waebrania au Waisraeli. Kwa hivyo, tutayachukua moja baada ya jingine. Tena, ili tu kupitia, Misri iko hapa, tena, Mto Nile, Sinai, na kisha ardhi kati ya daraja takatifu, na kisha Mesopotamia, ambayo tena, Mito ya Tigri na Frati ilisaidia kuzalisha falme hizi kubwa hapa.

Na katikati, jangwa, karibu halipitiki. Kwa hivyo, usafiri na biashara zote zilipaswa kupitia pwani. Sawa.

Watu wa kwanza ninaotaka kuwazungumzia ni, tena, watu wa eneo la Levantine, watu wa asili waliokuwepo kabla ya Waisraeli na hao ni Wakanaani. Na Wakanaani waliishi, kama inavyosemwa katika maandiko, katika mabonde na kando ya ufuo wa Mediterania. Nao walikuwa watu wa Kisemiti kama Waisraeli.

Na kama Wakanaani walifanya chochote, labda urithi wao mkubwa zaidi ni alfabeti. Tunaweza kuwashukuru Wakanaani kwa kutengeneza alfabeti, ambayo ilirahisisha sana uandishi ikilinganishwa na maandishi ya kikabari na picha. Sasa, maandishi ya awali ya Wakanaani pia yalikuwa katika kikabari.

Hapa kuna kibao cha Ugarit hapa. Lakini walitumia alama 30 au herufi 30. Na ndivyo ilivyokuwa, si maelfu ya alama tofauti kama watu wa Mesopotamia walivyofanya.

Na hivyo hilo lilirahisisha sana. Wakanaani walikuwa waabudu miungu mingi na waliabudu miungu mingi, ikiwa ni pamoja na Baali na El, mungu wao mkuu, na Ashtar na Moleki na miungu mingine ya kike. Sifa nyingine ya Wakanaani ilikuwa kwamba waliishi Lebanoni.

Na hiyo ilikuwa maarufu kwa mierezi mikubwa ya Lebanoni, ambayo bado ipo hadi leo. Hapa kuna moja hapa. Na hiyo ilikuwa, wapiga mbao walitumia hiyo na kuikata kwa ajili ya miradi ya ujenzi katika historia yote, historia ya awali, ikiwa ni pamoja na Hekalu la Sulemani.

Lakini Waashuri pia walisafirisha mierezi ya Lebanoni hadi Ashuru ili kupamba majengo yao na mambo ya ndani pia. Jambo lingine kuhusu Wakanaani ni kwamba walikuwa wafanyabiashara, walikuwa wafanyabiashara. Kwa kweli, jina Ka'anani linamaanisha mfanyabiashara.

Nao walikuwa mabaharia wazuri na meli zao zilisafiri katika Bahari ya Mediterania. Nao walikuwa na makazi ya Wakanaani, makazi ya Wafoinike, hadi Nguzo za Hercules au Mwamba wa Gibraltar, ukingoni mwa magharibi mwa Bahari ya Mediterania, na kila mahali katikati. Carthage tena ni mji maarufu sana wa Foinike ulioanzisha himaya yake, himaya yake ya kikanda, pamoja na maeneo haya mengine pamoja na Kupro, Sisili, na Krete.

Hawa wote walikuwa na makazi na ushawishi wa Wakanaani. Sasa, Wakanaani dhidi ya Wafoinike kimsingi ni watu wale wale, majina tofauti tu. Wafoinike tena walikuwa Wakanaani wa kaskazini kaskazini mwa nchi ya Israeli, katika kile ambacho sasa ni Lebanoni na Siria.

Hapa chini kuna makaburi ya kifalme huko Ugarit. Tutazungumzia kuhusu Ugarit kwenye slaidi inayofuata. Lakini ugunduzi huko Ugarit ulifafanua na kuunda uelewa wetu wa utamaduni wa Wakanaani.

Mwishoni mwa miaka ya 1920, mkulima mmoja wa Syria alikuwa akilima katika Vitu vya Kale, na Wafaransa, ambao tena walikuwa na mamlaka juu ya Syria wakati huo, waliitwa. Walianza kuchimba, naamini, mnamo 1929 na kugundua mji mkubwa wa Wakanaani mahali paitwapo Ras Shamra. Huu ni Ugarit wa kale. Ugarit, kwenye ramani hii hapa, ndiyo njia ya kuelekea sehemu ya kaskazini ya Syria.

Sasa, pamoja na majumba na mahekalu, walipata akiba ya vidonge vya kikabari. Hivi vilitumwa Yerusalemu ili vichunguzwe. Hawakuweza kuelewa kwa sababu haikuwa kikabari waliyoizoea kutoka Ashuru au Babeli, kwa mfano, hadi mwanafunzi mmoja alipogundua kwamba kulikuwa na alama 30 tofauti pekee.

Kwa kweli hii ni hati ya kikanuni ya alfabeti. Waligundua kimsingi lugha mpya, lugha ya Kikanaani, inayofanana sana na Kiebrania, Kiebrania cha utambuzi, na lugha zingine za Kisemiti ya Magharibi, lakini iliyoandikwa kwa kikanuni pekee. Tena, Ugarit na Ugarit hii inanzia milenia ya pili KK.

Iliharibiwa na uvamizi wa Watu wa Baharini, miongoni mwao Wafilisti, na haikujengwa tena, kimsingi. Kwa hivyo, mabaki ni makubwa na katika hali nzuri ya kuhifadhiwa kwa sababu hayakujengwa tena na kujengwa juu yake kila mara, kama ilivyo katika maeneo mengine. Sasa, vidonge vya Wakanaani, au vidonge vya Ugariti vilivyoandikwa kwa Ugariti, vilifungua dirisha kubwa katika uelewa wetu wa masimulizi ya Agano la Kale, haswa Kitabu cha Zaburi.

Na tunaona Kitabu cha Zaburi kikitumia lugha inayofanana, lakini badala ya Baali au Moleki au El, una Yahweh akifanya mambo haya makubwa. Na kwa hivyo baadhi ya wasomi, akiwemo Mitchell Dahood, walikuwa maarufu kwa kuunganisha kati ya Ugaritic na vifungu vya ushairi katika Kitabu cha Zaburi. Na baadhi ya hivi, tena, vimekuwa katika makusanyo mbalimbali.

Hadithi zinazojulikana zaidi hapa ni hadithi kutoka Kanaani ya kale, ambazo bado zinachapishwa, na mmoja wa wanafunzi wa Frank Moore Cross. Neno la mwisho tu kuhusu Ugarit na Ugarit. Utamaduni wa Wakanaani na maeneo kama Ugarit yalikuwa na ushawishi mkubwa, ushawishi mbaya, kwa watu wa Israeli.

Mojawapo ya hizo ilichezwa katika maandishi ya Biblia na Mfalme Ahabu wa Israeli, akimwoa binti mfalme wa Foinike, Malkia Yezebeli. Muhuri wake, ambao naweza kuurudisha nyuma slaidi mbili, ambazo sikuzitaja, uko hapa. Tena, uhalisia wake unajadiliwa, lakini huo unaweza kuwa muhuri halisi wa Yezebeli, Malkia wa Israeli.

Alikuwa Mfoinike au Mkanaani kwa asili. Sote tunajua kuhusu matendo yake mabaya katika Kitabu cha Wafalme. Sawa, sasa tunasonga mbele hadi kwenye himaya yetu ya kwanza ya dunia, ambayo ni Misri, Mitzraimu, nchi ya mafarao.

Machweo ya jua yenye kustaajabisha sana juu ya piramidi hapa Giza. Na inasaidia kuelewa, na tutasema hivi tena tunapozungumzia kuhusu mababu, wakati Ibrahimu na Sara walipokuja Misri katika Mwanzo sura ya 12, kwa sababu ya njaa, piramidi hizi zilikuwa zimesimama wakati huo, na zilikuwa na umri wa miaka minne hadi 500. Kwa hivyo, tunapozungumzia piramidi, ambazo ni makaburi ya ufalme wa zamani, makaburi ya kifalme, na makaburi ya maafisa, hiyo ni ukumbusho wa kale sana kwa mafarao.

Utangulizi mfupi tu kuhusu Misri. Wamisri wa kale waliita nchi yao Nchi Nyeusi. Na hiyo ilikuwa ardhi pande zote mbili za Mto Nile iliyoenea kuelekea kusini.

Ardhi iliyozunguka, Ardhi Nyeusi, tena, ilikuwa ardhi ya kilimo, yenye utajiri wa umwagiliaji, na ingeweza kulima chakula. Ardhi iliyozunguka ilikuwa Ardhi Nyekundu, jangwa, ambalo liko pande zote mbili za Bonde la Nile. Na hivyo hiyo ilikuwa maelezo ya kina sana ya jinsi Wamisri walivyojielezea.

Misri ilikuwa imetengwa kabisa hapo zamani, tena, ikiwa imezungukwa na jangwa pande zote: jangwa la Arabia, au samahani, Jangwa la Sierra upande wa magharibi, Rasi ya Sinai, na jangwa upande wa mashariki, pamoja na jangwa la mashariki. Kusini, aina mbalimbali za paka, maporomoko ya maji ya Nile, na jangwa huko Nubia, ambayo ni Sudani ya kisasa, kimsingi iliitenganisha na mataifa na falme zingine zilizoizunguka. Kwa hivyo, ilikua na kukua kwa kiasi kikubwa ikiwa imetengwa.

Ni muhimu kubainisha kwamba kuna Misri mbili: Misri ya Juu na Misri ya Chini. Misri ya Chini, tena, fikiria chini ya mto. Mto Nile ni mojawapo ya mito michache duniani ambayo hutiririka kuelekea kaskazini.

Kwa hivyo, chini ya mto, Misri ya Chini iko kaskazini, na Misri ya Juu iko juu ya mto upande wa kusini. Hawa wawili walikuwa na wafalme huru, Misri ya Juu na Misri ya Chini, na haikuwa hadi nasaba ya zamani, utawala wa Farao Narmer, ndipo hawa wawili waliungana.

Na una taji mbili kutoka kwa Farao hapo, kwamba waliunganishwa katika ufalme mmoja. Na hiyo ilikuwa, tena, mapema katika ufalme wa zamani. Sasa angalia kwamba ardhi ya kilimo kando ya Mto Nile ilikuwa na upana wa kama maili 12 tu.

Na hivyo ndivyo ilivyokuwa njia ya uokoaji, hiyo ndiyo ilikuwa maisha ya Misri. Bila Mto Nile, Misri ilikuwa jangwa, ilikuwa, hakukuwa na kitu hapo. Kwa hivyo, Mto Nile ulikuwa muhimu sana.

Ilikuwa muhimu kwa uchumi na kwa riziki ya watu. Mfuatano wa matukio wa Misri, kuna mfuatano mbili tofauti wa matukio kwa Misri, kulingana na vyanzo vya kale. Lakini hizi ndizo tutakazotumia.

Unaweza kuona tarehe za ufalme wa zamani. Milenia hii ya tatu KK, Misri ya Juu na ya Chini zimeungana. Na huu ndio wakati wa piramidi. Huu ndio wakati piramidi zilipojengwa.

Na hii ilikuwa njia ya ukumbusho wa mafarao wao kwa kujenga piramidi hizi kubwa, kubwa, na kubwa. Hilo lilifuatiwa na lililoitwa la kwanza, likifuatiwa na kipindi kilichoitwa Kipindi cha Kwanza cha Kati. Kwa hivyo, kipindi cha, kulikuwa na tatu kati ya hizi.

Na hivi ni vipindi vya migogoro ya ndani, na mafarao dhaifu, na labda mafarao wanaoshindana kwa udhibiti. Na hivyo ndivyo ilivyokuwa, tena, Kipindi cha Kwanza cha Kati, yapata karne moja. Na kisha Ufalme wa Kati, tena, Misri ikawa na nguvu tena.

Na ama mwisho wa Kipindi cha Kwanza cha Kati, au sehemu ya mwanzo ya Ufalme wa Kati ulikuwa enzi ya mababu. Na tutaona ushahidi zaidi wa hilo baadaye katika

mfululizo huu wa slaidi na katika hotuba nyingine pia. Kipindi cha pili cha Kati kilikuwa kipindi ambapo Misri ilitawaliwa na wageni, Waasia.

Wagiriki waliwaita Hyksos, watawala wa nchi ya kigeni, au wafalme wachungaji. Unasikia maneno tofauti kwa ajili yao. Lakini hawa walikuwa Waasia, Wakanaani, kwa kusema, ambao kwa kweli walitawala Misri ya Chini, eneo la Delta. Sasa, baadhi ya wasomi wamesema huu labda ni wakati mwafaka wa kumweka Yusufu anaposhuka Misri na kutumikia chini ya Potifa kama mtumwa.

Na hatimaye, kama unavyojua, anakuwa waziri wa Misri chini ya Farao. Ingeweza kuwa hapa, au ingeweza kuwa katika Ufalme wa Kati. Kuna hoja na ushahidi wa yote mawili.

Kwa hivyo, hatujui tu. Tunajua kwamba Yusufu alipokufa, na baada ya Yusufu kufa, mfalme mpya alitawala Misri na ambaye hakumjua Yusufu. Na hapo ndipo ukandamizaji wa Waisraeli ulipoanza.

Kwa hivyo hiyo labda ndiyo njia ya kibiblia ya kuelezea nasaba mpya au ufalme mpya. Huu ungekuwa Ufalme Mpya, ambao ni wakati Misri ilikuwa na nguvu zaidi. Katika kilele chake, mamlaka hiyo ilidumu kuanzia yapata mwaka 1550 hadi 1069 KK. Huu ni kipindi cha ugeni na Kutoka.

Na sehemu ya mwisho ya hiyo ingekuwa kipindi cha waamuzi. Sasa, mahali pa siri pa Ufalme Mpya palikuwa Bonde la Wafalme karibu na Nile kutoka Karnak, ambayo iko kusini. Sasa Ufalme Mpya, tena, Misri katika kilele chake, mamlaka, ilianguka tena, kipindi cha msukosuko kinachoitwa Kipindi cha Tatu cha Kati.

Na hawa, tena, Misri ilitawaliwa na mafarao wa Libya, na mafarao wa Kushi, na mafarao wanaoshindana. Na hii iliiruhusu Israeli kuwa moja ya sababu zilizofanya Israeli iwe na nguvu chini ya Ufalme wa Muungano chini ya Daudi na Sulemani na wakati wa utawala wa kifalme wa mapema uliogawanyika kwa sababu Misri ilikuwa katika machafuko na kwa kweli haikuwa mchezaji katika jukwaa la dunia. Wakati huo huo, Ashuru pia ilikuwa hivyo.

Kwa hivyo, kuna kipindi cha aina ya ombwe la madaraka. Na kama mmoja wa maprofesa wangu alivyosema, paka anapokuwa mbali, panya watacheza. Na kwa hivyo, wakati falme zinapokuwa dhaifu, basi falme za kikanda zinaweza kustawi na kupanuka.

Hilo ndilo lililotokea wakati wa karne ya 10. Hilo lilifuatiwa na kipindi hicho hicho, kipindi cha mwisho cha mamlaka ya Misri chini ya kipindi cha mwisho, nasaba chache za mwisho hadi nasaba ya 30. Na hiyo ilidumu hadi 525, njia yote, kwa kweli njia yote hadi kifo cha Cleopatra, wakati Misri ilipokuwa udhibiti kamili wa Warumi.

Sasa, orodha ya mwingiliano wa Wamisri na Israeli, unaweza kuona Mwanzo 12, Ibrahimu, 37 hadi 50, Yusufu, Kutoka, 1 na 2 Wafalme, na kadhalika. Na mafarao wa Misri wamepewa majina ya Shishaki. Lakini kabla ya Shishaki, hili ni muhimu kwa wanahistoria, na hawajatajwa majina.

Kwa nini hivyo? Hili limekuwa suala gumu kwa wanahistoria wa kibiblia na wanasayansi wa Misri tangu zamani kwa sababu hatujui jina la farao wa wakati wa Kutoka. Hatujui jina la farao aliyeingiliana na Ibrahimu na Sara. Na hatujui farao aliyemruhusu binti yake kuolewa na Sulemani.

Sulemani alimwoa binti wa Farao. Mafarao hawa ni akina nani? Naam, tunaweza kukisia. Na tunaweza kutumia dhana nyingi na kutoa mapendekezo.

Lakini tena, hili bado linajadiliwa. Kwa nini hivyo? Kwa nini wana kimo? Na kwa sababu farao wa Kutoka alikuwa hana nguvu, unafikiria mapigo 10. Tutazungumzia hili baadaye, labda kwa undani zaidi. Farao asiye na nguvu hastahili jina.

Na hivyo, hili lilifanyika kitheolojia, naamini, kwa sehemu. Kwa hivyo, kwa bahati mbaya, kwa historia, hatuna jina la farao. Sasa hivi majuzi, nilikuwa Misri mwezi uliopita, na kuna jumba jipya la makumbusho zuri ambapo wana mama wote wa kifalme wanaoonyeshwa.

Nami nilizunguka na kumtazama kila mama, kila farao waliye naye. Na nina uhakika kwamba niliangalia machoni au labda kwenye tundu la macho la farao wa Kutoka. Lakini je, huyo alikuwa Amenhotep III? Je, huyo alikuwa Thutmose III? Amenhotep II? Chochote kile.

Ramses II? Hatujui kwa hakika, lakini nina uhakika kabisa kwamba nilimwona mama wa Farao wa wakati wa Kutoka.

Chati nyingine inaonyesha nasaba tofauti za wafalme wa kale wa Misri. Na hiyo inaenda hadi kwenye nasaba ya 31 au nasaba ya 30, na kisha hadi kipindi cha Ptolemaic, na hadi Warumi walipochukua madaraka. Misri ina jukumu muhimu la kuchukua katika Agano la Kale.

Kuna ushawishi wa Wamisri katika Agano la Kale. Na tunapaswa kuelewa pia kwamba katika Agano Jipya, Mariamu na Yusufu walikimbia Bethlehemu na mtoto Yesu na kukaa Misri hadi Herode Mkuu alipokufa. Na kisha ilikuwa salama kurudi na kukaa Nazareti.

Na unaona hilo, tena, likitabiriwa katika Hosea. Na unaona ulinganifu mzuri kati ya ukandamizaji na Kutoka Misri, na kisha hilo lilifanyika tena wakati wa miaka ya mwanzo ya Yesu na wazazi wake. Kwa hivyo, kuna miunganisho mingi ya kuvutia hapa.

Tutazungumzia Farao Merneptah, ambaye kwa kweli anataja Israeli. Ni mara ya kwanza Israeli kutajwa na taifa la kigeni katika nguzo yake. Farao Shishaki, ambaye aliacha sehemu ya nguzo katika Nchi Takatifu huko Megido, na Farao ambaye kwa kweli alimuua mfalme wa Yuda, Yosia huko Megido, Farao Neko mwaka 609, na kadhalika na kadhalika.

mwingine wa Wamisri katika Agano la Kale unaweza kuona majina. Musa, bila shaka, Hofni na Finehasi, wana wa Eli kuhani, walikuwa na majina ya Kimisri. Na baadhi ya Mithali zina ulinganifu wa karibu wa Kimisri pia.

Kwa hivyo, kuna ulinganifu mwingi wa Wamisri katika Agano la Kale. Huu ni mchoro maarufu wa kaburi ambao tutaupitia tena, tutaupitia tena tunapozungumzia mababu. Lakini huu ni, tena, wa Kizazi cha 12 cha Farao, Sesostris, kaburi lake.

Una michoro hii ya kuchorea ukutani mwa kaburi lake, inayoonyesha Wakanaani au Waasia wakileta bidhaa kwa biashara, shaba na wanyama Misri kwa biashara. Na unaona mitindo tofauti ya nywele, ndevu tofauti, ngozi yenye rangi nyeupe, na mavazi yenye rangi. Bila shaka, unamfikiria Yusufu mara moja akiwa amevaa koti la rangi nyingi.

Hii inaanzia yapata mwaka 1892. Tena, ni ndani ya, naamini, kipindi cha mfumo dume. Kwa hivyo, ikiwa unataka taswira ya jinsi Ibrahimu alivyokuwa, hii ni, na Sara, hii ni ishara nzuri ya jinsi walivyoonekana kutokana na taswira hizi kwenye uso wa kaburi hili.

Katika kipindi cha pili cha kati ambapo tuna utawala wa Wahikso huko Misri, Wakanaani au Waasia waliotawala Misri kwa takriban karne moja. Na huu ulikuwa mji mkuu wao, tena, katika Delta ya Nile, tena, Misri ya chini, sehemu ya kaskazini ya Misri. Na hapa ni mahali panapoitwa Avaris.

Na Avaris imechimbwa kwa miaka mingi na msafara wa Austria. Na wamepata ugunduzi wa kuvutia sana hapo. Mojawapo ni kaburi la waziri na sanamu iliyoharibiwa.

Mengi yametengenezwa kutokana na hili, labda ni kaburi la Farao, au samahani, la Yusufu. Ni ujenzi upya wa jinsi sanamu hiyo ilivyokuwa. Na swali ni, je, tunaangalia usoni mwa Yusufu? Labda, labda sivyo.

Lakini hiyo inatupa dalili nzuri ya jinsi Yusufu alivyokuwa akiwa amevaa vazi lake la Misri. Katika Kutoka, tunazungumzia kuhusu miji miwili ya kuhifadha vitu iliyojengwa na Waisraeli, Ramses na Pithom. Mojawapo ya miji hii ilichimbwa miaka ya 1970 na John Holliday na Tel es-Mescuda. Na hiyo ni picha ya uchimbaji unaoendelea hapo.

Picha ya Hekalu la Karnak na uso wa Farao Thutmose III, huenda sana alikuwa Farao wa Kutoka katika nasaba ya 18, lakini tena, hatuna uhakika. Na Milki ya Misri katika kilele chake chini ya Thutmose III.

Misri ilipanuka tena, ikapitia korido hii nyembamba, kusini mwa Levant, hadi Mto Frati. Na kuweka jiwe la msingi hapo, likionyesha eneo la kaskazini la himaya yao. Na hilo lilitokea tena wakati wa nasaba ya 18 wakati Misri ilikuwa katika kilele chake.

Utawala mwingine wa kuvutia wa kuzungumzia katika Misri ya kale ni utawala wa Akhenaten au Amenhotep IV, ambaye alikuwa farao mzushi kwa sababu alikataa pantheon au mfumo wa kidini wa Misri na akaabudu mungu mmoja . Alikuwa mwamini Mungu mmoja. Hata hivyo, mungu huyo alikuwa Aten mwana.

Hapa kuna picha yake akimbusu mtoto wake, mkewe, Nefertiri, na, au samahani, Nefertiti na mwanawe, Aten, wakiwaangazia. Mkewe, kifua maarufu sana cha mkewe, Nefertiti. Na hii, tena, ni taswira au picha ya msanii ya jinsi angekuwa ameonekana.

Alihamisha mji mkuu, na tutaelezea kwa undani hapa baadaye tutakapozungumzia kuhusu Kutoka, kutoka Luxor na Karnak kuelekea chini ya mto hadi mahali panapoitwa Tel El Amarna. Kwa hivyo, Akhenaten ni jina la mji mkuu mpya alioujenga. Na ni jambo la kuvutia kidogo.

Alijenga hili kuanzia mwanzo, inaonekana. Kuna milima jangwani, magharibi na mashariki. Pale alipojenga mji wake mkuu mpya, kuna noti za V katika kila milima inayozunguka magharibi na mashariki.

Kwa hivyo anaweza kuona upana kamili wa jua linapochomoza na linapotua kwenye upeo wa macho. Kwa sababu, tena, aliabudu jua kama mungu pekee. Sasa, je, alipata wazo hili la imani ya Mungu mmoja kutoka kwa Waebrania? Tena, hilo ni jambo linaloweza kujadiliwa.

Kilichopatikana Tel El Amarna kilipochimbwa, na hata kabla hakijachimbwa, kilikuwa ofisi ya kigeni ya Misri chini ya Akhenaten. Na alikuwa na hamu kubwa na dini yake mpya, na inaonekana alipuuza sera ya kigeni ya Misri na wanajeshi wake waliokuwa nje ya nchi. Kwa hivyo, alipokea na kutuma mfululizo wa barua, waandishi wa kidiplomasia, kati ya Wafalme Watumwa na serikali yake.

Hizi zilikusanywa na kuwekwa kwenye kumbukumbu za Ofisi ya Mambo ya Nje na kugunduliwa mwishoni mwa karne ya 19, mwanzoni na Wamisri wakijaribu kupata mbolea kwa ajili ya mashamba yao. Walipata vidonge hivi vidogo vya udongo vilivyokuwa na maandishi ya kikabari ya Akkadian juu yake.

Kwa hivyo, waliwapeleka Cairo ili kupata pesa kwa ajili yao, na hiyo ndiyo iliyowavutia wanaakiolojia. Na hatimaye wamepata hadi sasa, au wanajua, vidonge 382 hivi kutoka, tena, ofisi ya kigeni ya Akhenaten na labda baadhi ya mafarao waliomtangulia. Hizi zimechapishwa vizuri sana na William Moran na Anson Rainey katika machapisho tofauti.

Na zinaelezea kwa njia ya kushangaza sana hali hii ya kisiasa ya kijiografia ikoje katika maeneo mbalimbali ya Misri, na muhimu zaidi katika Levant. Na tena, wana maandishi kutoka kwa wafalme wa Shekemu, wafalme wa Yerusalemu, wafalme wa Gezeri. Na kwa hivyo, una ufahamu, ufahamu muhimu sana, kuhusu matukio ya kisiasa ya kijiografia, kwa kusema, huko Kanaani.

Hii ni kweli wakati wa kipindi cha jumla cha Kutoka na ushindi, kwa hivyo inavutia sana kujifunza haya. Na tena, matoleo mazuri sana huko nje kwa watu kusoma. Nasaba ya kumi na tisa ni nasaba ya baadaye, na tena, hii inatawaliwa, inatawaliwa kabisa, na utawala wa Ramses II.

Angalia tarehe zake. Utawala wake mrefu sana alikuwa nao. Na alikuwa mjenzi stadi, aliyejenga mahekalu, sanamu, na usanifu majengo wa ajabu kote Misri.

Lakini mwanawe, ingawa Ramses alikuwa muhimu, na watu wengi wanaamini angeweza kuwa farao wa Kutoka, mwanawe, baada ya kifo cha Ramses, nadhani alikuwa na umri wa zaidi ya miaka 90, mwanawe, Merneptah, pia alifanya shughuli fulani, shughuli za kigeni, na alifanya kazi kwenye Hekalu huko Karnak. Lakini pia alikuwa na safari za kigeni, na Jiwe la Merneptah linajulikana sana kwa sababu linamtaja kuwashambulia na kuwaangamiza Waisraeli. Israeli imeharibiwa, na uzao wake haupo tena.

Tena, hiyo inaanzia yapata mwaka 1205 KK na pengine, kwa hakika kwa sasa, ndiyo marejeleo ya kwanza wazi kuhusu Israeli na chanzo kisicho cha kibiblia. Na kuna picha yake hapo. Sasa, mwishoni mwa miaka ya 1980, Frank Yurko, Chuo Kikuu cha Chicago, alisoma michoro kwenye kuta za Hekalu la Karnak na akagundua kuwa baadhi yake ilitengenezwa na Merneptah.

Na anadai kwamba takwimu hizi hapa zinawakilisha Waisraeli waliotajwa kwenye Jiwe la Merneptah. Kwa hivyo, kimsingi, tuna michoro ya kwanza, michoro ya kisanii, ya Waisraeli huko Kanaani, katika nchi ya Israeli, na Wamisri. Na hiyo, tena, 1205 KK, kwa kusema.

Kuna mama yake na sanamu yake moja pia. Na tena, Nguzo ya Merneptah na mazingira, kimsingi ni wimbo aliouandika, ni ushairi, ushairi, na unazungumzia kuhusu nchi mbalimbali alizoshinda au watu mbalimbali aliowashinda. Na unaweza kuona Ashkeloni ikitaja Gezeri, Jenoa, na kisha Israeli, ambayo inaonekana

kumweka katika nchi ya vilima, ambayo ingekuwa mahali ambapo angekuwa, kulingana na Biblia.

Tena, haya ni maneno ya kutia chumvi hapa. Huenda aliwapita wakulima wachache wa Israeli akiwa na magari yake ya vita, hakumharibu, na hakumnyang'anya uwezo wake wa kuzaa, lakini tena, lugha ya kutia chumvi kwenye jiwe la ushindi ili kuongeza sifa yake nyumbani Misri. Kuna kifungu cha kuvutia, maandishi ya kuvutia katika YOSHUA 15:9. Na tena, hii ni sehemu ya maelezo ya mpaka wa majimbo au wilaya mbalimbali za kabila la Yuda.

Na hapa inasomeka, kutoka kileleni mwa kilima, mpaka ulielekea kwenye chemchemi ya maji ya Nefthoa, ukatoka katika miji ya Mlima Efroni, na kushuka kuelekea Baala, yaani Kiriath Yarim. Sawa, maji ya Nefthoa, tunaweza kuyatambua kama ya magharibi mwa Yerusalemu, leo yanaitwa Lifta. Na kwa kweli ni chemchemi kuu ya kwanza magharibi mwa Yerusalemu ya kale.

Lakini jina la ajabu hapa ni maji ya Nefthoa. Tena, katika muundo wa Kiebrania, ungesema, Me-Nefthoa. Na unaweza kuona uharibifu hapo labda wa Merneptah.

Na kwa hivyo, kunaweza kuwa na ufisadi mapema sana katika historia ya Israeli wa mahali palipopewa jina la Merneptah, Me-Nephthoah, Merneptah. Sawa, sasa zaidi ya hayo, sehemu za nguzo ya Misri na meza ya vinywaji zilipatikana nje ya jiji la kale la Yerusalemu. Tena, mtindo wa Misri, waziwazi wa Misri, ikiwa ni pamoja na baadhi ya miji mikuu ya lotus pia.

Na ni maoni ya mmoja wa walimu wangu, Gabi Bar Kai, kwamba kulikuwa na hekalu la Misri nje ya jiji la Yerusalemu upande wa kaskazini wakati wa Ufalme Mpya, labda wakati wa utawala wa Merneptah. Kwa hivyo una vipande vidogo vya ushahidi, baadhi ya vyombo vya alabasta vilivyopatikana katika uchimbaji huo huo huko St. Stephen's huko Kobe Bleak huko nyuma katika karne ya 19. Hizi zinaonekana kuwa hekalu la Misri au kituo cha utawala hapo, labda kilichoanzishwa na Merneptah, labda mapema zaidi.

Sawa, Biblia ina maoni haya kuhusu Misri ambayo tunahitaji kusoma. Na unaweza kuelewa kwamba ukielewa muktadha ambao yaliandikwa. Hosea, nukuu nzuri kutoka kwa Hosea, Hosea, wakati Israeli alipokuwa mtoto, nilimpenda na kutoka Misri, nilimwita mwanangu tena, nikitazama nyuma kwenye Kutoka kwa taifa la Israeli likiitwa kutoka Misri, lakini pia nikitarajia mwana pekee wa Mungu, Yesu Kristo akiitwa kutoka Misri pamoja na wazazi wake wakati wa kifo cha Herode na kurudi katika nchi ya Israeli na kukaa Nazareti ili aweze kukamilisha utume wake.

Pia, katika Agano la Kale, kulikuwa na aina ya shauku iliyobaki katika Misri na matumaini kwamba Misri ya zamani ingewaokoa Israeli wakati Israeli ilikuwa ikikandamizwa na Wababeli. Na Mungu anawaonya watu wake, Israeli, na anasema

yafuatayo: Tazama, unaitumainia Misri fimbo ile iliyovunjika, ambayo itachoma mkono wa mtu yeyote anayeitegemea, kama Farao, mfalme wa Misri kwa wote wanaomtumaini. Kwa hivyo, himaya kubwa na yenye nguvu ya Misri, kufikia wakati huu katika kipindi cha tatu cha kati, inaitwa fimbo iliyovunjika, tena, aina ya motifu inayogusa kwa sababu fimbo za mafunjo hukua kwa wingi katika Delta ya Nile.

Hiyo ndiyo kiwango ambacho Misri ilipungua kwa nguvu, umuhimu, na heshima kufikia wakati wa utawala wa kifalme wa marehemu. Sawa, tunaendelea na himaya nyingine, Milki ya Ashuru Mpya. Tena, Milki ya Ashuru Mpya ina makao yake kwanza Kala na Asheri, miji mikuu ya awali, na kisha Ninawi.

Inazunguka tena Mesopotamia yote hadi Urutu kuelekea Bahari Nyeusi na kisha kushuka tena kuelekea hii, kusini mwa Levant, na wafalme wa baadaye. Hii ni ramani ya kisiasa ya karne ya nane, karne ya 8 KK. Baadaye, wafalme wa Ashuru Ashurbanipal na Esarhaddon walishinda Misri.

Kwa hivyo kwa muda mfupi, Milki ya Neo-Ashuru ilikuwa himaya ya kimataifa iliyofunika Hilali yote yenye Rutuba hadi Misri. Na ilikuwa himaya ya kikatili sana, kama tutakavyoona hapa baada ya muda mfupi. Kwa kawaida ilikuwa na makao yake Ninawi kwa muda mrefu wa historia yake.

Ulikuwa mji mkubwa na mkubwa. Na kuelekea magharibi, upanuzi ulianza kwa dhati. Na kulikuwa na safari za hapo awali.

Lakini mfalme anayeitwa Shalmaneser III, na tutaona na kuzungumza zaidi kumhusu tutakapoona Obelisk Nyeusi kwenye sehemu nyingine ya, sehemu ya video. Shalmaneser III alikuwa mfalme wa Ashuru wa karne ya tisa ambaye alipigana vita kubwa mahali paitwapo Karkar huko Syria dhidi ya muungano mzima wa wafalme wa kikanda wakiongozwa na Ahabu wa Israeli. Tunajua tarehe halisi ya hili kwa sababu ya rekodi za Ashuru, 853 KK.

Na, bila shaka, Shalmaneser III alidai ushindi. Lakini katika hali bora zaidi, hii ilikuwa sare au kushindwa kwa Syria kwa sababu hakupigana kwa miaka kadhaa magharibi baada ya vita hivyo. Na anadai kwamba mfalme wa Israeli Ahabu alikuwa na maelfu ya magari ya vita na wanaume.

Labda si, labda, hii labda ni kutia chumvi, lakini ilikuwa kushindwa kunakowezekana zaidi au mvuto wa umwagaji damu uliomezimisha Shalmaneser kuondoka kutoka kusini mwa Levant kwa miaka kadhaa. Sasa, baadaye, Yehu alipindua nasaba ya Umayyad baada ya kifo cha Ahabu. Na ilikuwa katika mwaka huo, mwaka wa 841 KK, ambapo Shalmaneser alirudi Levant na kuweka makao yake makuu kwenye Mlima Karmeli.

Wafalme wote waliowazunguka, akiwemo Yehu wa Israeli, walilazimika kutenda kama watumwa na kumpa bwana wao mpya uwepo na utekaji nyara. Sasa, mwanzoni mwa karne ya nane, Waashuri walipungua. Na labda kipindi hicho cha takriban miaka 50 kiliruhusu falme hizi za kikanda kufufua ustawi wao na kupanua mipaka yao.

Israeli walifanya hivi chini ya Yeroboamu wa Pili, kama Yuda walivyofanya chini ya Uzia. Huu kimsingi ndio msingi wa unabii au kitabu cha unabii cha Yona, ambaye aliambiwa na Bwana aende Ninawi na kuhubiri na kuinjilisha. Wakati huu, Ninawi, tena, au Ashuru, ilikuwa dhaifu sana.

Lakini alifanikiwa Ninawi, na wengi wakamjia Bwana, Mataifa na Waashuri wengi. Lakini yote hayo yalibadilika baada ya kutawazwa kwa Tiglath-Pileseri III, mfalme wa Ashuru ambaye alirejesha tena udhibiti wa Waashuri juu ya Walevanti. Alikuwa na jeshi lenye nguvu, akaunganisha Israeli, na akaifanya Yuda kuwa kibaraka.

Waliofuata wake, Shalmanesa wa Tano na Sargon wa Pili, wote wawili walimaanisha mwisho wa ufalme wa kaskazini wa Israeli. Samaria ilianguka mwaka wa 722, na Waisraeli wengi walifukuzwa. Ni muhimu kuelewa kwamba wafalme wa Ashuru walikuwa mabwana wa vita vya kisaikolojia.

Walitumia mbinu za ugaidi, na walikuwa wakali katika kuwatendea wafungwa na raia ambao hawakuwa waaminifu. Na kile ambacho wangepanya ikiwa wangepanda ufalme uliowaasi, wangewahamisha watu wengi, karibu watu wote, hadi upande mwingine wa himaya na kisha kuwaingiza watu wa kigeni kutoka sehemu zingine za himaya hiyo katika eneo hilo. Kwa njia hiyo, ingewatenganisha watu na nchi yao, na nchi yao, na baada ya kizazi kimoja au viwili, kimsingi wangukuwa raia waaminifu wa Ashuru.

Wangukuwa wakizungumza lugha hiyo na kudhania imani za kitamaduni na kidini za Waashuri. Hilo ndilo lilikuwa wazo. Hilo halikufanya kazi kila wakati, lakini lilionekana kufanya kazi na Waisraeli kwa sababu hawakuwa kamwe kiumbe kinachotambulika tena.

Sasa, baada ya Sargon II kufa vitani huko Anatolia, alirithiwa na Senakeribu. Senakeribu labda alikuwa mfalme muhimu zaidi wa Ashuru kuhusiana na historia ya kibiblia kwa sababu alikuwa mfalme aliyeshambulia Yuda. Baada ya kifo cha Sargon, tena, falme zote ziliasi.

Senakeribu alikuja mwaka wa 701 na kushambulia Yuda kwa sababu Yuda chini ya Hezekia iliasi. Senakeribu alijenga miiba na kutangaza kwa kiburi kwamba miji 46 ya Yuda iliharibiwa na watu wengi 200,000 walifukuzwa. Hata hivyo, hajataja kamwe kutwaa Yerusalemu, na hilo ni muhimu sana.

Tutazungumzia hilo tutakaposhughulika na karne ya 8. Baada yake, Ashurbanipal na Esarhaddon. Esarhaddon na Ashurbanipal walikuwa wafalme wawili wa mwisho wenye nguvu wa Ashuru, nao walipanua mipaka ya Ashuru hadi Misri.

Baada ya kifo cha Ashurbanipal, kufuatia vita vya wenyewe kwa wenyewe, Ashuru ilipungua haraka, na Wababeli walihamia kaskazini kutoka Babiloni na kuanza kuimeza Milki ya Ashuru, ambayo ilianguka haraka. Waashuri walikuwa watu wakatili sana. Hapa kuna picha au taswira ya msanii ya jinsi Ninawi ilivyokuwa kwenye Mto Tigri katika kilele chake.

Majengo mazuri na ya ajabu. Na hata hivyo, tena, hawa hapa wafalme wakuu wa Ashuru na walichofanya, kama walivyotajwa katika Biblia. Na Shalman, Shalmaneser III, una picha hii mbaya ya ukatili ambao Waashuri wangepanya.

Wangewachukua akina mama, akina mama wajawazito, wawalarue, wawavue watoto wao ambao hawajazaliwa, na kuwapiga vichwa vya watoto kwenye miamba wakati mama yao akiwa bado hai. Kawaida, karibu mambo ambayo ungetarajia ISIS kufanya. Naam, ISIS inafanya tu kile ambacho Waashuri wa kale walifanya hapo awali.

Tiglath-Pileseri anatajwa kama Pul katika 2 Wafalme 15, akizungumzia kuhusu kumeza miji hii yote kaskazini mwa Israeli na kuishinda miji hii, ikifuata mmoja baada ya mwingine huku Waashuri wakikaribia mji mkuu wa Samaria. Shalmaneseri wa Tano na Sargoni wa Pili hatimaye walikamilisha uharibifu wa ufalme wa kaskazini. Na kisha, bila shaka, Senakeribu, ambaye tumemuelezea hivi punde, watu wake 185,000 walikufa malaika wa mauti alipotembelea kambi ya Waashuri, na Yerusalemu ikaokolewa.

Esarhaddon na Ashurbanipal pia wametajwa. Na kwa hivyo, hii tena ni himaya katili ambayo ingefanya mambo ya kutisha yaliyotawaliwa na hofu na woga. Lakini walipoanguka, walianguka haraka kwa sababu hawakuwa na washirika.

Hakuna aliyewatetea. Sawa, la kwanza, Shalmaneser III, hapa ni Karkar, mahali pa vita hivyo vikubwa kati ya Ahabu na muungano wake na mfalme wa Ashuru. Tutazungumzia zaidi kuhusu Obelisk Nyeusi tutakapoona nakala yetu kwenye jumba la makumbusho.

Jiwe la Kurkh, linalozungumzia Vita vya Karkar, na kisha picha ya karibu ya Obelisk hiyo Nyeusi, ambayo tunayo kwenye jumba la makumbusho. Na inaonyesha Yehu akiinama mbele ya mfalme wa Ashuru. Na hiyo ndiyo taswira yetu ya kwanza ya mfalme wa Israeli katika mtindo wa kisanii wa kisasa.

Na hii inaonyesha kampeni za Shalmaneser III, kuanzia Ninawi, hadi chini kando ya pwani hapa hadi Israeli. Na unaweza kuona Vita vya Karkar kaskazini mwa Syria. Kwa

hivyo, majeshi haya yote ya kikanda yalilazimika kusafiri hadi hapa ili kukutana na Waashuri na pengine kuwashinda.

Mchoro maarufu sana uliopatikana katika jumba la Senakeribu huko Ninawi. Na hii inaonyesha uharibifu wa Lakishi, mji wa Israeli, au samahani, mji wa Yuda. Na tena, tutarudia hili tunapozungumzia kuhusu karne ya nane.

Lakini hapa tuna picha za Wayudea wakipelekwa utumwani. Wayudea halisi kutoka ufalme wa Yuda. Na pamoja na ukatili mbaya, hapa kuna watu wakitundikwa kwenye miti kwa sababu walikamatwa wakijaribu kutoroka.

Mchoro wa msanii wa jinsi chumba cha kiti cha enzi cha ikulu ya Senakeribu kilivyoonekana kutokana na uchimbaji. Na bila shaka, shairi maarufu la Lord Byron la uharibifu wa Senakeribu, ambalo hatutalisoma. Lakini ushairi mzuri hapo unaoelezea uharibifu wa jeshi lote.

Jumba la Ashurbanipal. Hii ni kuwapa nyote wazo la ukuu na uzuri wa ajabu wa jumba la Ashuru. Na katika uzuri huo, kulikuwa na mauaji ya kutisha pia.

Hapa kuna Ashurbanipal na malkia wake wakifurahia sherehe katika bustani yake, wakinywa divai kutoka kwa vikombe vyao vya mtindo wa Ashuru. Huku hapa kushoto kunaning'inizwa kichwa cha mmoja wa maadui zao, chifu wa Kiarabu ambaye walikuwa wakipigana naye. Kwa hivyo, una mrembo huyu, na wakati huo huo, una mandhari hii ya kutisha, ya kikatili, na ya kutisha ya vichwa vilivyokatwa vichwa huku wakifurahia muda wao bustanini.

Hii ni, tena picha ya kisasa ya maandamano ya kisasa ya Waashuri. Sasa, namaanisha nini kwa hilo? Naam, Waashuri leo ni Wakristo wa Iraq. Ni kanisa la Kikristo, dhehebu, kwa kusema.

Na hii ni harusi ya Waashuru, na tena wanatumia mavazi ya mtindo wa Waashuru pamoja na gari la kukokotwa kwa ajili ya sherehe hiyo. Sasa, kwa masikitiko, wengi wa watu hawa walilazimika kukimbia Iraq au waliuawa na ISIS kwa sababu ya imani yao. Hatimaye, tuna urithi wa Waashuru.

Ole wake Ashuru, fimbo ya hasira yangu, ambaye mkononi mwake mna fimbo ya ghadhabu yangu. Kwa hivyo, lazima uelewe kwamba watu wa Israeli, watu wa Yuda, hii ni nukuu ngumu sana kumeza kwa sababu Mungu alikuwa akiwatumia watu hawa wadharau walioitwa Waashuri, ambao walikuwa wakatili sana, wasio na ubinadamu na waovu, kama fimbo ya hukumu yake. Na Isaya anawaambia watu wake kwamba Mungu amewatumia kuwaadhibu watu wake kwa sababu hawatii.

Kwa vyovyote vile, tutarudia Ashuru tunapochunguza ushahidi wa akiolojia wa karne ya tisa, ya nane, na ya saba. Kwa karne kadhaa, Ashuru ilikuwa himaya yenye nguvu

sana ambayo ilileta athari ya kudumu kwa Walevanti na historia ya kibiblia. Asante sana.

Huyu ni Dkt. Jeffrey Hudon katika mafundisho yake kuhusu Akiolojia ya Kibiblia. Huu ni kipindi cha 8, Uwanja wa Kijiografia, Sehemu ya 1.